

ՀԻՒԱՆԴ ՄԱՐԴԸ

(Բ. Շահրեի)

Կուլտուրական պատկերներ Թիւրքիայից

Ա.

Ոստիկանութիւնը եւ լրեստութիւնը Արդուլ Համիդ Բ.-ի տէրութեան մէջ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդնուպոլսի ֆիզիօնոմիան: Նախանձ հացի համար: Արդարադատութիւն: Ոստիկանութիւնը և նրա ոստիկանները: Իմ բարեկամ Պանին՝ սուլթանի անձնական (Leib) ոստիկանը: Այց ոստիկանութեան նախարար Նազիմ փաշային: Ներկայ ոստիկանութեան կազմակերպութիւնը: Զափթիաներ, զոդեր և ընկերութիւն: Կէս-ոստիկանութիւնը: Բէգլի, հաժալ, քայքաչի և թուլումբաչի: Դիւցիլլինայի բացակայութիւնը վարչական բոլոր մասերում: Լրտեսութիւնը: Պալատական լրտեսներ: Պատմական ուղղութիւններ: Լրտեսութեան բնախօսութիւնը Թիւրքիայում: Սուլթան Մուրադի կռիւր լրտեսների դէմ: Լրտեսութեան յաղթանակը Արդուլ Համիդի օրով: Լրտեսների առաջնորդ Ահմէդ Ջէլալեդդինի մրցութիւնը Քաթրի հետ: Ազատութեան հերոսից լրտես կամ Նազիր բէյի պատմութիւնը: Ալբանական լրտես Մէհմէդ Ռասսիմի կարեւրան: Լրտեսութեան մի զուարճալի պատմութիւն:

Կ. Պոլլիսն աշխարհիս ամենավիթխարի բաղաճներից մէկ է:

Օսմանեան տէրութեան մայրաքաղաքը տարածուած է Սև Մովից մինչև Մարմարա ծովը, Բոսֆորի և Ոսկեղջուրի վրայ: Նա իր բուռն քանդակների մէջ սեղմուած է մի կտոր Ասիա և մի կտոր Եւրոպա: Կ. Պոլլիս ոտքերի տակ փռուած են քսան արուարձաններ բազմազան ազգաբնակչութիւններով, որոնք բաղկացած են թիւրքերից, քրդերից, յոյներից, հայերից, հրէաներից, պարսիկներից, թաթարներից, գնչուներից և վերջապէս եւրոպացիներից ու ամերիկացիներից:

Ո՞վ է հաշուած այն ազգերը, որոնք այնտեղ միասին ապրում են, կամ ո՞վ կարող է թուել այն անվերջ խմբերը, որոնց

վրայ կրկին բաժանուում է իւրաքանչիւր ազգ: Ամեն մի ազգ կարելի է հեշտութեամբ հարելը՝ միմիանցից տարբեր դասակարգերի բաժանել և մարդ դեռ ստիպուած կը լինի այդ հարիւրաւոր դասակարգերն էլ բազմաթիւ ստորաբաժանումների վերածելու:

Կ. Պօլսում ապրում են զանազան տարբեր և խառնուածքներ: Դրանք բոլորն էլ միայն մի բանով նշման, հաւասար են միմիանց: Միևնոյն է ինչ ազգի-կամ ինչ դասակարգի էլ նա պատկանելիս լինի, միշտ աշխատում է ուրիշի հաշուով ապրել: Այդ բանը կարելի է վկայել մեծ վեգիլից սկսած մինչև ամենավերջին բեռնակիր-համալի վերաբերմամբ. այդպէս է վարւում եւրոպական ամենապատուաւոր դասականից մինչև եւրոպացի ամենաողորմելի բաղդախնդիրը:

Թիւրքին ընդհանրապէս դեռ ևս անծանօթ է այն գաղափարը, որին մենք հայրենասիրութիւն ենք կոչում: Նա ունի միայն կրօնական հաւատարմութիւն կամ աւելի ճիշտն ասած կրօնական մոլեռանդութիւն: Պալիֆան նրա համար մինչև այժմ միշտ բարձր է եղել, քան սուլթանը, իսլամը աւելի բարձրը, քան օսմանեան տէրութիւնը՝ օսմանականութիւնը: Եթէ երբ և իցէ իսլիֆայութիւնը սուլթանութիւնից բաժանուի, այն ժամանակ թիւրքերի աչքում ներկայ Սուլթան-իսլիֆը երկրիս վրայ Աստուծոյ ստուերը, հազիւ ստուերի ստուերը լինի:

Եթէ որևէ արաբ Ստամբուլ է գալիս և իլդը-Քիոշկում սուլթանի պալատում տեղ է գտնում, այն ժամանակ նա ամենից առաջ աշխատում է թիւրքին ճշել: Սիւննի թիւրքն էլ իր կողմից է առում ու հալածում շիա պարսկին: Քուրդ համալը հայ բեռնակրին սպանեց ոչ թէ քաղաքական-հայրենասիրական հիմունքներից դրդուած, այլ միմիայն իր հացի մրցակցից ազատուելու համար:

Կաթուիկ հայը՝ լուսաւորչական և բողոքական հային աւելի արիւնդուշտ կերպով է հալածում, քան քուրդը, յոյները, սերբերը, բուլղարները, սև լեռնցիք և վալախները, չնայելով որ միևնոյն կրօնն ունին քրիստոնեային, բայց այնուամենայնիւ միմիանց վերաբերմամբ մահացու թշնամիներ են: Էլ չեմ ուզում ասել եւրոպական տարբեր ազգութիւնների մասին:

Ճշմարիտն եմ ասում, բոլորովին զարմանալի չէ, որ այնտեղ բարքերը վայրենացել և պատուի գաղափարները շփոթուել են:

Արդարադատութիւնը չէ կարող կուսակցութիւններից բարձր կանգնել: Նա ոչ թէ ոյժ է ներկայացնում, այլ ուժաս-

պառութիւն՝ թուութիւն: Նա ներկայացնում է ոչ թէ մի ամբողջութիւն, այլ բարբարոսական մի կարկատան:

Կ. Պոլսում բացի դրանից իւրաքանչիւր հիւպատոսարան ունի իր յատուկ դատաւորութիւնը և ծաղրում է թիւրքական դատաւորները և օրէնքները:

Իսկ թիւրք զարմանալի կառավարութիւնը և նրա պալատական քաղաքագէտները, Տէր Աստուած, միթէ դրանցից էլ աւելի տարօրինակ բան կարող է լինել: Այդ թիւրքական կառավարութեան մինիստրները, ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ երկիւղից ձուլուած բռնակալութիւն: Նորմալ դրութեան մէջ չեն գտնուում նաև տեղական կամ օտար պետութիւնների ղեկավարները, որոնք այսօր ամեն ինչ ուրանում են, ինչի համար նրանք երեկ նոյնիսկ երդուել են: Եւ սրանից էլ ըստ ինքեան հասկանալի է, թէ իսկապէս ի՞նչ կարող է լինել թիւրքական տէրութեան ոստիկանութիւնը:

Ահա ձեզ ոստիկանութեան մինիստրը: Չնայելով որ նա ներքին գործոց նախարարին է հպատակւում, բոլորովին ուշադրութիւն չէ դարձնում ոչ միայն նրա, այլ և նոյնիսկ մեծ վեզիրի վրայ: Նա շարունակ որոգայթներ է լարում երկուսի դէմ և դրա համար էլ նրանցից աւելի զօրեղ է: Նա տեղեկութիւններ է հաղորդում միմիայն Սէրային և միայն այնտեղից է պատուէրներ ստանում:

Անցագրային վարչութիւնը ոստիկանութեան նախարարութեան մի մասն է կազմում: Բայց այդ անցագրային վարչութեան վերատեսուչը թէզքերէ (անցագիր) բաց թողնելու ժամանակ ահազին դժուարութիւններ է ստեղծում, եթէ նոյնիսկ ոստիկանութեան մինիստրը պատահմամբ անցագիր ցանկացողի համար երաշխաւորում է: Չէ որ այդ երկու պարոնները միմիանց մահացու թշնամիներն են և դրանցից ամենապիտքը ամենաուժեղն է, որովհետև իր մեծի դէմ Սէրայում որոգայթներ է լարում:

Ներքին գործոց մինիստրն էլ նրանից պակաս չէ: Նա էլ նոյնպէս Իլդիզ-Բիօշկում ոստիկանութեան մինիստրի և Պերայի, Բէշիկթաշի և Սկիւտարի նահանգապետների դէմ, որոնք իր ստորագրեալները և միևնոյն ժամանակ մրցակիցներն են, ինտրիգաներ է սարքում:

Իսկ դրանք բոլորը միասին դողում են պալատական ոստիկանութեան զլխաւորից՝ ալբանացի Թայիր փաշայից, որը կարգաւ, մինչև անգամ իր անունը գրել չգիտէ, բայց չնայելով դրան աւելի զօրեղ է, քան վերոյիշեալ բոլոր պաշտօնեաները միասին: Ժամանակ առ ժամանակ երևան է գալիս պալատա-

Վրան որևէ լրտես, որը ոստիկանութեան դեր է խաղում և նոյն-
իսկ գործում է ընդդէմ իսկական ոստիկանութեան:

Այդպիսի մի լրտես էր և մի ուրիշ ավրանացի, Արդուլ
Կանի բէյ անուանով, վայրենի հսկան, որ սուլթանի անձնական
ոստիկանն էր և ամբողջ ոստիկանութիւնը նրա առաջ ծռնակ
էր չոքում:

Նա Սուլթանի աղջիկներին անձնական ոստիկանն էլ էր և
երբ այդ աղջիկներին ամուսինները անհաւատարիմ դարձան,
Կանին այդ մրցակցուհիներին մէջտեղից անյայտացրեց:

Նա բարձրի մի այնպիսի բնորոշ ոստիկան էր, որի նը-
մանը աշխարհս հազիւ տեսած լինի: Որովհետև նա թղթախա-
ղը և անառակութիւնը սաստիկ ատում էր, դրա համար երբե-
մբն յանկարծակի մտնում էր Պերայի անառականոցները և
թղթախաղարանները և շուռայտասէրների ու խաղացողների ձեռ-
քից փողը ուժով խլում էր, սպառնալով իր ատրճանակով:

Օրինակ, միանգամ նա միայն իր երկու ուղեկիցներով մտաւ
Պերայի թիմոնէ փողոցում գտնուող Արտեմիդիա անուանով
յայտնի կնոջ տունը: Բայց որովհետև այդ տունը յաճախորդներ
ունէր և դիպլոմատիական մարմնի հովանաւորութիւնն էր վայե-
լում, դրա համար օտար պետութիւնների դեսպանութիւն-
ներից մէկի առաջին թարգմանը, որ մի փառաւոր և ասպիտ
մարդ էր, գնաց Սուլթանի մօտ և պահանջեց վերոյիշեալ աւա-
զակին պատժել: Սուլթանն էլ խոստացաւ թարգմանին և
Կանին կանչեց իր մօտ բացատրութիւն տալու:

— Կանի, ևկ այստեղ, դու շճւն Կանի, ասում է նրան
Սուլթանը: (Նա բոլորովին լուռ մօտենում է Սուլթանին). ճիշտ
է, որ դու յարձակուել ես Արտեմիդիայի տան վրայ:

— Այո, Տէր, պատասխանում է Կանին ցածր ձայնով:

— Դու սպառնացել ես այնտեղի մարդկանց ատրճանակով,
աւելացնում է սուլթանը:

— Այո, Տէր արքայ, վրայ է բերում Կանին:

— Ինչո՞ւ հսմար այդպէս վարուեցիր: Քեզ հարկաւոր է
սլաւոթել, սպառնում է նրան Սուլթանը մռայլութեամբ:

— Վեհափառ Տէր, ես այդպէս վարուեցի, որովհետև կաբ-
ժում էի թէ այնտեղ գտնուող մարդիկ, ուզում են քու դէմ դա-
ւադրութիւն կազմել:

— Այդպէս ուրեմն: Դէհ այժմ կարող ես գնալ, ես բեզ կը
վարձատրեմ, Կանի բէյ, ասում է Սուլթանը ժպտալով:

Դրանից յետոյ Կանի բէյը իր քաջագործութեան համար
առատ կերպով վարձատրուեցաւ և գիշեր ու ցերեկ հսկում էր
Սուլթանի ննջարանի մօտ:

Եթէ մի կողմ դնենք նրա միւս գծութիւնները և յափշտակելու ու սպանելու վատ սովորութիւնը, այն ժամանակ Սուլթանի այդ թիկնապահը մի բոլորովին փառաւոր և սիրալիր մարդ էր և ամիսս որ նա մի քիչ երկար չապրեց: Վերջապէս ոստիկանութեան յաջողութեց՝ իր համար անյարմար այդ ոստիկանակցին, որ ներում էր իր դատապարտած մարդկանց և բանտարկել տալիս իր ազատածներին, վերջ դնելու նրա կեանքին: Մի անգամ հրապուրեցին իմ սիրելի բարեկամ Կանի բէյին Պերայի մի գինետուն մտնելու, որտեղ ծագած մի կուռի ժամանակ ոստիկանութեան գլխաւոր Հաֆիզ բէյը սպանեց նրան: Մարդասպանը տեղն ու տեղը անյայտացաւ, որին քիչ չնպաստեց հէնց ինքը ոստիկանութիւնը...

Վերջին տարիների թիւրքական ոստիկանութեան ամենանշանաւոր մինիստրը Նազիմ փաշան էր, որի հետ ես ծանօթացայ 1895 թ. մարտ ամսին, երբ գնացել էին նրան այցելութեան, որպէսզի հայկական խռովութիւնների մասին մի քանի տեղեկութիւններ հարցնեմ: Նրա կոնակը գտնուում էր Ստամբուլում, Բայազէդի հին և հռչակաւոր մզկիթի մօտ: Ես կառքով անցայ Մէսջիտի լայն հրապարակով և մտայ մի նեղ, ծուռ և անճանաչելի փողոց, որտեղով երկու կառքեր հազիւ իրար մօտով կարող էին անցնել:

Թիւրքական ոստիկանութեան ամենազօրեղ մի մինիստրի կոնակը փայտեայ մի հին, ողորմելի շինութիւն էր, որ երեսի վրայ թողնուած բանտի տպաւորութիւն էր թողնում: Մուտքը ախոռի մուտքի էր նմանում, իսկ տան առաջ միշտ պատրաստ կանգնած էին կառքեր և թամբած ձիաներ:

Մի խափշիկ վերցրեց իմ այցետոմսը և ինձ հրաւիրեց դրան առաջին յարկի նախասենեակը, որ վերին աստիճանի անհաճելի, մերկ և ցուրտ էր և շատ ցածր առաստաղ ունէր:

Վերջապէս ինձ վերև հրաւիրեցին. սանդուխներով բարձրանալիս ես մի ինչ որ անհաճելի հոտ զգացի: Ընդունարանը աւելի տաք և հաճելի էր. այնտեղ նոյնիսկ մի քանի հատ գորգեր էին փռուած, որոնք բաւական գեղեցիկ զարդարում էին ընդունարանը: Ինձ համար բերին սովորական մոկկայի սուրճը: Հազիւ էի ես խմել, երբ ինձ հրաւիրեցին Եպարքոսի մօտ:

Մարդ հազիւ կարող էր հաւատալ, որ արտաքուստ զղուշի տպաւորութիւն թողնող այդ տան մէջ կարող էր վեզիրի կարինէտի պէս մի գեղեցիկ, ընդարձակ, օգաշատ, խաղաղ և գրեթեզով գրեթէ լիքը սենեակ գտնել, որտեղից և հրաշալի տեսարան էր բացւում դէպի ծովը:

Բայց չէ՞ որ Նազիմ փաշան նշանաւոր բանաստեղծ, կըր-

թուած, ազատամիտ և ազնիւ գաղափարները տէր մի մարդ էր, որոնք վերջը նրան աւելի ֆեստեցին, քան օգուտ տուին:

Հայկական խռովութիւնները ժամանակ, որոնք մի տարի յետոյ սկսուեցին մայրաքաղաքում, Նազիմ փաշան պատուէր ստացաւ հայերին կոտորելու երբ նա իր պարտականութիւնը կատարեց և հայկական յեղափոխութիւնը սրով վերջացրեց և մայրաքաղաքը ազատեց, ներկայացաւ Սուլթանին իր կազմած բարենորոգումների մի ծրագրով, իբր թէ ապագայումն էլ առաջ գալիք վտանգների առաջն առնելու դիտաւորութեամբ: Սուլթանն իսկոյն կարգաց նրա ձեռագիրը, գովեց և վարձատրեց նրան 500 ֆունտով և Նշանթաշում, Իլդիզ-Քիօսկի մօտ գտնուող մի կոնսկով, ապարանքով:

Եւ յիշաւի, Սուլթանը ցանկանում էր Նազիմի կազմած բեֆորմների նախագիծը իրագործել, իսկ քաջ վեզիրը այսուհետեւ այլևս պէտք է ոչ թէ իրանից հեռու՝ Ստամբուլի մի ողորմելի կոնսկում ապրէր, այլ միշտ իր մօտ մի փառաւոր ու շքեղ պալատում:

Նազիմ փաշան իրան չափազանց երջանիկ զգալով գնաց տուն, երազում էր մեծ վեզիրութեան մասին և իրան արդէն մի երկրորդ Միհդատ փաշա էր համարում:

Նա հազիւ էր Սուլթանի մօտից հեռացել, երբ պալատում սկսեցին կամարիլլա խաղալ: Իզգէթ բէյը այդ ժամանակ Սուլթանի ամենաառաջին սիրելին էր: Ոստիկանութեան մի մինիստրը, որ իրան յանձնուած արիւնալի պատուէրը ճշտութեամբ կատարել էր, (Իզգէթը համարում է հայկական կոտորածների անմիջական ստեղծողը) նրա հետ սագեց: Ոստիկանութեան մի այնպիսի մինիստր, որ բարենորոգումներ էր ցանկանում և եւրոպական գաղափարների տէր մարդ էր, Սուլթանի հետ այլևս չէր յարմարում:

Ի դէպ Նազիմ փաշան արդէն իր հին կոնսկն էր հասել՝ նա արդէն պատուէրներ էր տալիս Նշանթաշ՝ մեծ պաշտօնեաների և Սուլթանի սիրելիների հպարտ թաղը տեղափոխուելու, երբ յանկարծ նրա մօտ եկաւ մի պալատական պաշտօնեայ, որ յայտնեց Նազիմ փաշային, որ Սուլթանը սրան պաշտօնանկ է արել:

Ուրեմն ընդամենը 24 ժամ էր անցել Նշանթաշի կոնսկը ընծայելուց յետոյ և Նազիմ փաշան ոչ թէ տեղափոխուեց այն կոնսկը, այլ մենակ ու տխուր ճանապարհ ընկաւ դէպի աքսոր, ամեն ինչից զրկուած և արհամարհուած:

Բայց նրա եռանդը և քաջ գաղափարները՝ թշնամիների վերաբերմամբ՝ յաղթանակը տարան. նա դարձաւ գոնէ եթէ ոչ

նորից մինիստր, բայց գլխաւոր նահանգապետ Դամասկոսում, և իբրև Սուլթանի ամենաարժանաւոր ներկայացուցիչներին մէկը ընդունեց Վիլհելմ կայսրին:

Եթէ այսօր թիւրք ոստիկանութիւնը մասամբ կազմակերպուած է, այդ բանի համար նա գլխաւորապէս պարտական է հէնց վերոյիշեալ Նազիմ փաշային, չնայելով որ եւրոպական հասկացողութեամբ այդ դեռ ևս բաւական վատ կազմակերպութիւն է: Կ. Պոլիսը նուաճող Մեհմետ Բ-ը ոստիկանական հետեւեալ կարգադրութիւն էր ստեղծել: Նրա ամենագլխաւոր շեֆը Դատարանի աղանձի կամ Ստամբուլի կոմմենդանտն էր: Նրանից յետոյ գալիս էր բոստանչի բաշին կամ թիկնապահ գնդի այն գններալը, որ հսկում էր ջրանցքի և դրա մօտ գտնուող եւրոպական ու ասիական մասերի թաղերի վրայ: Բոստանչի բաշին մահու և կեանքի վրայ իշխանութիւն ունէր և ամեն ինչ շատ կարճ էր կտրոււմ, օր. մեղաւորներին ծոցն էր ձգել տալիս. նա ապրում էր Եալի-Քիօշկում և սովորաբար անցնում էր 7 զոյդ թիակներով թիավարուող նաւակով:

Արհեստների և արհեստաւորների կազմած ընկերութիւններին վերաբերող օրէնքների գործադրութեան համար հոգում էր մուխթէսեբը կամ շուկային դատաւորը: Նրան իրաւունք էր տրուած այդ սահմանում կատարուած պարտազանցութիւնները ամենայն խստութեամբ պատժելու, ի բաց առեալ մահուան պատիժը: Նրա նշանակած գլխաւոր պատիժները հետեւեալն էր. ականջներ և քթեր կտրել, մարմնի զանազան մասերը անեղով կամ ուրիշ գործիքներով ծակել և այլն:

Այաք Նայիրը հսկում էր ուտելիղէնների և նրանց գների ու քաշի վրայ: Նա էլ իրաւունք ունէր պատժելու:

Ազադբաշին, որ սովորաբար ենիչերիների գլխաւորն էր, հսկում էր բանտերի վրայ: Ենիչերական մի ուրիշ սպայ գործում էր իբրև ոստիկանութեան կոմիսար: Վերջապէս ոստիկանութեան գլխաւորի իրաւասութեան տակ էր գտնուում և միմարբաշին կամ շինութիւնների վերահսկիչը, առանց որից իրաւունք ստանալու ոչ ոք չէր կարող որևէ տուն շինել, ընդարձակել կամ նորոգել: Այդ պաշտօնը ամենաբզիւնաւէտն էր:

Ներկայումս, ի նկատի չունենալով քաղաքային թիկնապահները, որոնք էլի ոստիկանութեան հետ են կապուած, Կ. Պոլսում կան երեք տեսակ ոստիկանութիւն. զաւիթիաներ կամ ժանդարմիական ոստիկաններ, զինուորական և կէս ոստիկաններ:

Մի առանձին խումբ են կազմում լրտեսները:

Զինուորական ոստիկանները կամ պոլիցիստները, որոնք

մեծ մասամբ արժանացիւններից են բաղկացած, սովորաբար թիւրքական զօրքի սպանների համազգեստ են հագնում և միայն նրանք են կրում իրանց պարանոցի վրայ կլալուանի նշանը, ինչպէս որ աւստրիական կամ ունգարական ոստիկանները: Դրանք իրաւունք ունեն միմիայն ղինուորական անհատներին վերաբերմամբ:

Զափթիաները հպատակում են մեծ զափթիային կամ ոստիկանութեան նախարարին: Իւրաքանչիւր վիլայէթ ունի այդպիսի զափթիաների մի վաշտ, որ ամբողջովին մահմեդականներից է բաղկացած: Միայն դրանց բարձրագոյն աստիճանաւորները երբեմն՝ զանազան քրիստոնեայ ազգութիւններից կամ բնիկ հրէաներից են ընտրուում: Հայկական կոտորածներից յետոյ, եւրոպական դիպլոմատիայի պահանջած բեֆորմներից մէկն էլ այն էր, որ թիւրքական ժանդարմերիան պէտք է բաղկացած լինի թէ մահմեդականներից և թէ քրիստոնեաներից խառն ընտրուած անհատներից: Թիւրքիան դէպքերի ճնշման ազդեցութեան տակ խոստացաւ այդ պահանջը կատարել, բայց դժբաղդաբար այդ բանը մինչև այսօր չիրագործուեց:

Վերոյիշեալ զափթիաները ժողովում են նաժանաւանդ գաւառներում ամենավատ արարածներից, կարելի է ասել հասարակութեան կղկղանքից և երևի առաջնորդուած են այն հայեցակէտով, որ միայն աւազակները և մարդասպաններն են ամենայարմար կոռուդները մարդասպանների և աւազակների դէմ: Ոչ մի լաւ անհատ չէ կարող ոստիկանների այդ խմբի մէջ մտնել, օրէնքով սրանք ամսական մէկ ու կէս ֆունտ պէտք է ստանան, բայց ամբողջ տարուայ ընթացքում հազիւ երեք կամ չորս անգամ են ճշտութեամբ և կանոնաւոր կերպով իրանց խոստացուած ռոճիկը ստանում. հետևապէս և այդ ռոճիկը ամսական կէս ֆունտ պէտք է հաշուել, որ ինչպէս տեսնում էք գրաւիչ նիւթական միջոց չէ: Դրա համար թիւրքիայում միայն ամենական կածելի արարածներն են յանձն առնում այդ ամենատրտուր արհեստին նուիրելու: Այդ ոստիկանների վատ վարձատրութիւնը ու ծառայութեան աննախանձելի պայմանները պատճառ են դառնում, որ նրանք շարունակ խաբեբայութիւններով ու կեղեքումներով պարապեն: Նոյնիսկ մայրաքաղաքում ծառայող ոստիկանութեան կոմիսարները վատ և անկանոն վարձատրութիւն են ստանում: Նրանցից ոմանք ինձ գանգատուում էին, որ իրանք 18 ամսից ի վեր վարչութիւնից դեռ ոչ մի պիսաստր չեն ստացել: Պարզ է, որ սուլթան՝ բախշիշը նրանց համար աւելի սիրելի է քան Սուլթան Աբդուլ Հա-

միզը: Դրա հետևանքը այն է որ մի քանի պիաստրով նրանք ամեն բան անում են: Նրանք հեշտութեամբ բանում են իրանց ձեռքերը և փակում աչքերն ու ականջները:

Փող ունեցողը կարիք չէ զգում զափթիաներից ակնածելու: Բայց վայր տարել է նրան ով թոյլ է, այսինքն փող չունի և ընկնում է նրանց ձեռքը: Այն ժամանակ արի և տես զափթիաների բարբարոսութիւնը, որ իր տեսակի մէջ առած է դարձել:

Նրանց նպատակը միմիայն փող կորզելն է: Փողոցային անկարգութիւնների ժամանակ նրանք անյայտանում են, նամանաւանդ երբ թուով քիչ են լինում: Երևակայեցէք մէկից որքէ բան են գողացել և այդ մարդը դիմում է ոստիկանութեան օգնութեան: Բացի ծաղրից և նոր ֆնասներից ոստիկանութիւնը այդ մարդուն ոչինչ չէ տալիս: Յափշտակուած մարդը ամենից առաջ ոստիկաններին ծախսերի համար փող պէտք է տայ:

Պէտք է ասել, որ թիւրքական ոստիկանութեանը երբեմն յաջողում է գտնել գողացուած իրը, բայց նա այդ բանը կամ պահում է իր համար, կամ թէ չէ կիսում է գողի հետ: Վնասուած մարդը ոչ մի դէպքում իր գողացուած առարկայի երեսը չէ տեսնում:

Մայրաքաղաքում զափթիաները դեռ մի քիչ լաւ են հագնւում, նամանաւանդ տօներին, երբ այնտեղ ժամանած են լինում բարձրագոյն հիւրեր: Այդպիսի դէպքերում ձիաւոր ժանդարմներին կամ ոստիկանութեան բարձր պաշտօնեաներին շատ անգամ պատահում էք սպիտակ ձեռնոցներով:

Այդ երևոյթի ամբողջ պատիւն պատկանում է ոստիկանութեան նախկին տեսուչ պարոն Բոնէնին, ծագումով ֆրանսիացի: Հայկական կոտորածների ժամանակ վերոյեղեալ ֆրանսիացու կատարած դերը ամբողջ աշխարհի զգուանքը այն աստիճան շարժեց, որ եւրոպական մեծ պետութիւնների ցանկութեամբ պաշտօնից զրկեցին և հայրենիք ուղարկեցին մի մարդու, որը Թիւրքիա էր կանչուել յատկապէս ոստիկանական կազմը բարեկարգելու: Ֆրանսիա վերադառնալիս նա իր հետ այնպիսի խոշոր հարստութիւն տարաւ, որ մինչև ծերանալը նրան նոյնիսկ ջրի վրայ կարող էր պահել:

Նրա յաջորդ Լեֆուլոն, որ Պարիզում երբեմն, թիկնապահ խմբի պարագլուխն էր, չնայելով որ Մօսիօ Բոնէնի պաշտօնագլուրկ լինելու օրից իվեր իր գործունէութեան շրջանում մի քանի օգտաւէտ բաներ է կատարել, բայց այնուամենայնիւ նրան դեռ մինչև այսօր էլ չէ յաջողուել բոլոր

ինտրիգների առաջն առնել և իր նախամտածած բեֆորմները իրագործել:

Եթէ մայրաքաղաքում իրերի դրութիւնը այդպէս է, միթէ դեռ ևս կարիք կայ ասելու, թէ գաւառներում ինչպէս անմխիթար են ոստիկանական պայմանները: Դեռ մի քիչ տանելի են այն գեղեցիկ պայմանները, ուր հասնում են երկաթուղու գծերը: Բայց Թիւրքիայի ներքին գաւառներում, որտեղից դեսպանների ականջին ոչինչ չէ հասնում, որքան էլ նրանց լսողութիւնը զարգացած լինի, այն ժամանակ երեւակայեցէք, ընթերցող, իսկական գործունէութիւնը՝ այն ապականուած և յուսահատուած աւազակների, որ ընդհատ խօսքով Թիւրքական ոստիկանութիւն է կոչւում:

Յուդկահաւներից էլ աւելի թշուառ են պատահողած հագուստների մէջ կորած այդ մարդիկը, որոնց ես շատ անգամ տեսել եմ նոյնիսկ առանց կօշիկների: Ռայաները՝ Թիւրքիայի քրիստոնեաները այդ կեղեքումներից ի հարկէ աւելի չեն տուժում քան թէ մահմեդականները, որոնք առանց այն էլ անմխիթար վիճակի մէջ են գտնւում:

Խաֆիէն իր արհեստը բանեցնելու ժամանակ հաւատի և միջոցների խտրութիւն չի դնում: Մահմեդականի տունը նախարդախութեամբ մտցնում է կեղծ փող, հարուստ հայի տունը՝ ուռմաբեր, և դրանց փոխարէն մահմեդականը նրան տալիս է իսկական արծաթ, իսկ գեաւուրը իսկական ոսկի:

Կէս ոստիկանութիւնը բաղկացած է բեկչիներից կամ գիշերապահներից և թուլումբաչիներից կամ վայրենի հրդեհաշէջներից: Դրանց ամեն մի խումբը մայրաքաղաքում բաղկացած է մի քանի հազար մարդկանցից:

Բեկչին կամ գիշերապահը ծառայում է արեգակի մայրմտնելուց մինչև ծագելը: Մանր և երկաթապատ գաւազանը ձեռքին նա անդադար չափչփում է իրան հսկողութեան յանձնուած փողոցը և գաւազանով շարունակ զարկում է քարին: Նա դրանով թէ խանգարում է գիշերային խաղաղութիւնը և թէ զգուշացնում է անկարգութիւն անելուց: Պէտք է աշխատել նրահետ լաւ յարաբերութիւն պահպանել, այսինքն կանոնաւոր կերպով տալ նրան բախշիչ, որ կազմում է նրա ամբողջ վարձատրութիւնը, այն ժամանակ միայն ապահով է մարդը: Ով նրան կանոնաւոր կերպով վճարում է, բեկչին էլ նրան է պաշտպանում: Պաշտպանել բեկչիի գործն է, ցանկացած դէպքում գողերի հետ նա ամեն ինչ խաղաղ կերպով է վերջացնում: Գիշերապահի ամենալաւ եկամուտը մանուկներ գողանալուց է առաջանում:

Երբ ծնողների մօտից որևէ երեխայ է անյայտանում, նրանք իսկոյն կանչում են գիշերապահին: Բաւական է ծնողները նրան որևէ գումար խոստացան, այն ժամանակ երեխան իսկոյն երևան է գալիս:

Գիշեր ժամանակ հրդեհ պատահած դէպքում գիշերապահը սարսափելի ձայնով գոռում և յայտարարում է հրդեհի տեղը, եթէ դա իրանից նոյնիսկ մի քանի ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուի: Հոգ չէ, այդ բանը նրա ձանձրալի արհեստի տեսակէտից մի տեսակ հաճելի փոփոխութիւն է:

Թուրումբաչիները կամ հրդեհաշէջները նոյնպէս ցրուած են ամբողջ քաղաքում: Դրանք սովորաբար բաղկացած են բեռնակիր համալներից և քայքայիներից կամ նաւավարներից: Դրանք մեծ մասամբ վիթխարի են և ֆիզիքական արտասովոր ոյժով: Որովհետև Կ. Պոլսի փողոցները առհասարակ անկանոն ու խորդուբորդ են, և բեռնակիր կառքերը ամեն տեղով չեն կարող անցնել, դրա համար էլ համալները ամեն ինչ կրում են իրանց ուսերի և մէջքի վրայ: Մարդ յաճախ պատահում է այնպիսի մշակի, որ իր մէջքին մեծ դաշնամուր կամ մի քանի փթանոց բեռներ դրած փողոցներով այս ու այն կողմն է տանում: Ամենածանր ապրանքն անգամ նրանց համար զնդակի նման թեթեւ է: Այդ արտօնութիւնը վաղուց ի վեր համալներին է պատկանում: Քաղաքի գրեթէ բոլոր մասերումն էլ համալները իրանց յատուկ ժողովատեղին ունեն:

Քայքայիները կամ նաւավարները իրանց մենաշնորհն ունեն: Թէ համալները և թէ քայքայիները պարտաւոր են հրդեհների ժամանակ իբրև կամաւոր հրդեհաշէջներ հարկաւոր տեղերում իսկոյն երևալու: Նրանք հրաշալի կերպով վազել գիտեն, դրա համար էլ նրանք ոտաբոքիկ և կիսամերկ իսկոյն հասնում են վտանգաւոր տեղերը: Դժբաղդաբար դրոնք էլ մայրաքաղաքի համար ֆեսասակար ու սարսափելի են, որովհետև աշխատում են աւելի շուտ գողանալ քան թէ հրդեհը հանգցնել: Հէնց այդ է գլխաւոր պատճառը, որ շատ մարդիկ իրանց ունեցած չունեցածը աւելի շուտ մատնում են հրդեհին, քան թէ թոյլ են տալիս այդ վայրենի բարբարոսներին իրանց տունը մրտնելու: Զինուորական հրդեհաշէջների պահակախումբը սրանից մօտ 30 տարի առաջ կազմակերպել է դրաֆ Զիչենի փաշան և մինչև այսօր էլ նա է կառավարում: Վերոյիշեալ փաշայի շնորհիւ մի անգամ ընդմիջտ կարգադրուած է, որ երբ ինքը հասնում է հրդեհուած տեղը, այդ վայրենի թուրումբաչիները պէտք է իսկոյն հեռանան, բայց չնայելով այդ հանգամանքին, յաճախ երկու կուսակցութիւնների մէջ առաջ են գալիս սաս-

տիկ ընդհարումներ, նոյնիսկ արիւնահեղ կռիւներ, որոնց հետեանքը լինում է այն, որ երբեմն սպանւում կամ վիրաւորւում են բաւական մարդիկ միևնոյն տեղում:

Գիշերապահները և թուլումբաչիները ժողովրդական խռովութիւնների ժամանակ՝ էլ ոստիկանութեան օգնականներն են հանդիսանում: Հայկական կոտորածների ժամանակ ամենաանուանարկուած մարդիկը հէնց այդ թուլումբաչիներն էին: Բեկչիներն առաջնորդներ էին հանդիսանում, որովհետև նրանք իբրև գիշերապահներ ճանաչում են իւրաքանչիւր տան, գրեթէ բոլոր անդամներին: Հէնց դրա համար էլ հայերը դրանց շնորհիւ բաւական ֆեսաներ կրեցին, որովհետև ամենից շատ տուժող արդարութիւնը եղաւ...

Թիւրքական ներկայ վարչութեան մէջ բացակայում է ամենակարևոր տարրերից մէկը՝ դիսցիպլինան:

Ուղիղ ճանապարհը կամ շիտակութիւնը ամենահազուադիւտ բանն է: Գրեթէ ամեն մարդ մոռանում է իր մեծաւորի անձնաւորութիւնը և իր ստացած տեղեկութիւնները լրտեսութեան գաղտնի ճանապարհով անմիջապէս հասցնում է Սէրային:

Փոխադարձ վստահութիւն ասած բանը Թիւրքիայում գոյութիւն չունի: Այնտեղ մարդ ունի թշնամիներ, լրտեսներ, բայց աշխատակիցներ, ամենևին:

Աննախանձելի են ներկայ պայմանները և Բ. Դոանը: Սուլթանին հաճոյանալու համար ամենաբարձր պաշտօնեաները միմիանց վերաբերմամբ տաժած նախանձից և ատելութիւնից դրդուած շարունակ լրտեսում և բաժրասում են իրար: Այնտեղ եռում է յաւիտենական կռիւը մեծ վեզիրների և վեզիրների մէջ, այնտեղ կուում են փաշաները փաշաների, էֆէնդիները էֆէնդիների դէմ, և նոյնիսկ Բ. Դոան զանազան սենեակների և բաժանմունքների կապուչիները կամ դռնապանները միմիանց դէմ: Այնտեղ է կատարւում եսասիրական ցանկութիւնների տրագիկոմեդիան, որի բաղդախնդիր հերոսները միմիանց դէմ ինտրիգաներ սարքող արարածներ են:

Գրեթէ ամեն ժամանակ և ամեն երկրում լրտեսներ են եղել: Նրանք աշխարհից երբէք չալէտք է վերանան: Նորագոյն ժամանակում մենք դրանց սխրագործութիւններին պատահել ենք նոյնիսկ ազատութեան և քաղաքակրթութեան երկիր Ֆրանսիայում, ուր մի դատաւոր միւսին լրտեսում և ամբաստանում էր:

Բայց միմիայն ժամանակակից Թիւրքին է պատկանում լրտեսութեան արհեստի մէջ ամենափայլուն դասին:

Ոստիկանական կալմակերպութեան ամենանշանաւոր մասը կազմում է «խաֆիէլիքը» կամ գաղտնի լրտեսութիւնը։ Այդ մասն է, որ ունի ամենաշատ անդամները։

Իլդըզ-Քիօսկի գաղտնի ծախսերի վերջին ցուցակում «Սուլթանի ապահովութեան» վրայ հսկող 43,000 լրտեսների համար նշանակուած է մի քանի միլիօնի հասնող պատկառելի մի գումար։ Այդքան լրտեսներից 3000-ը միայն Իլդըզ-Քիօսկի համար են գործում, իսկ մնացած 40,000-ը ցրուած են ամբողջ տէրութեան մէջ։

Այդ մարդկանց պարտականութիւնն է հսկել մինիստրներին, զինուորներին, շէյխերին, սոֆիսաներին, մասնաւոր մարդկանց և օտարազգիների վրայ, մեքենայութիւններ հնարել, դաւադրութիւններ երևան հանել, մէկը միւսի դէմ զինել, դեսպանատներից լուրեր բերել կամ նրանց տեղեկութիւններ հաղորդել։ Իրանց լրտեսութեան են նուիրում ոչ միայն թիւրքերը, այլ և յոյները, նախանաւանդ հայերը, եւրոպական գրեթէ բոլոր ազգութիւններին պատկանող շատ մարդիկ, որոնք պատկանում են գրեթէ բոլոր դատակարգներին, իսկ գերմանական տարրի արեւելքում զօրանալու օրից ի վեր նոյնպէս և շատ գերմանացիներ, մեծ մասամբ իհարկէ, ռընեգատներ։ Դրանցից շատերին իսկոյն կարելի է ճանաչել, թէ և նրանց մեծ մասը աշխատում և գործում է մութ խաւերում։

Մառան մատնում է իր տիրոջը, որդին հօրը, տէրը ծախում է իր ծառաներին, իսկ հայրը որդիներին։

Սուլթանի ամենամեծ սիրելիներից մէկը՝ Իզզէթ բէյը, որ երկար ժամանակ փոխ-սուլթանի դեր էր կատարում, սկըզբում ամենասովորական լրտեսներից մէկն էր։ Լրտեսների վրայ էլ հակալրտեսներ են նշանակուած։ Ոստիկանական այդ խումբը թէ մայրաքաղաքում և թէ տէրութեան միւս մասերում ամենանշանաւորն է, իսկ նրա գործունէութիւնը ամենաշահաւէտը։ Լրտեսութիւնը հեշտ բան է, իսկ նրա համար տրուած վարձատրութիւնը ապահով ու կանոնաւոր։ Գրեթէ ամեն մարդ կարող է լրտես դառնալ։ Բաւական է մէկը այդ պաշտօնի համար ցանկութիւն յայտնեց, նրան ուրախութեամբ կրնդունեն։

Արեւելեան լրտեսութիւնը յիշատակում է Իսլամի գոյութեան նոյնիսկ ամենահին ժամանակներում։

Առաջին մարդը, որ արաբացիների մէջ, նրանց ժամանակագիրների ասելով, «գիշերային շրջագայութիւն» էր անում, Աբդուլլահ իբն Մասուդն էր, որին Աբուբէկիր խալիֆան պատուիրել էր Մէզինէի բնակիչների վրայ հսկել։

Նրա մասին Արու Դառուղը պատմում է հետևեալը:

Մի օր մի մարդ եկաւ Արդուլլահ իբն Մասուդի մօտ և իր հարեանին ամբաստանեց հետևեալ խօսքերով. «Տես, այստեղ մեզ մօտ՝ Մէդինէյում, Վալիդ բէն Ակաբա անունով մի մարդ է ապրում, որի միջուկից գինի է կաթում», բայց Արդուլլահ իբն Մասուդը նրան պատասխանեց. «Լրտեսելը մեզ արգելուած է. միայն այն դէպքում մենք կարող ենք մէկին պատժել, երբ մեր սեպհական աչքերով տեսնում ենք, որ այդ մարդը օրէնքի հակառակ որևէ մեղք է գործում»:

Արաբական Օմար իբն Ալխատտար խալիֆայի մասին պատմում են, որ նա իր նախկին ստրուկ Ասլամի ուղեկցութեամբ միշտ սովոր էր գիշերային շրջագայութիւններ անելու:

Արբասական հարստութեան ժամանակ արաբական տէրութեան մէջ Սահիբ-Ուշ-Շորտա անունով մի առանձին պաշտօնեայ գոյութիւն ունէր, որի պարտականութիւնն էր քաղաքների բնակիչների ապահովութեան վրայ հսկել, և զրա պաշտօնակատարը գիշերները շարունակ թափառում էր փողոցներում: Իբն Նալտունը այդ պաշտօնեայի գործունէութեան մասին հետևեալ մանրամասնութիւններն է պատմում:

Աֆրիկայում նրան անուանում են Հաքիմ, Անդալուզիայում՝ Սահիբ-էլ-Մէդինա, քաղաքի տէր, քաղաքի վարպետ, ոստիկանապետ, իսկ թիւրքերի կամ մամեղեկների մօտ՝ վալի: Այդ պաշտօնեայի հեղինակութիւնը մի քանի դէպքերում տարածւում է նոյնիսկ իր միապետի վրայ: Նրա պարտականութիւնն է ոճրագործութեան առաջն առնելու և մեղաւորներին պատժել, եթէ ակնյայտնի է նրանց գործած ոճիրը, որովհետև աստուածային օրէնքը ճանաչում է ոչ թէ կասկածելի, այլ բոլորովին հաստատուած ոճիրը:

Բայց դժբաղդաբար շուտով փոխուեց այդ գեղեցիկ կարծիքը: Վերոյիշեալ պաշտօնեան, որ սկզբում իր անձնաւորութեան մէջ մարմնացնում էր արդարադատութիւնը, շեղուեց իր նպատակից և իրան բոլորովին նուիրեց լրտեսութեան: Այդ ժամանակից ի վեր գրեթէ իւրաքանչիւր քաղաքում Սահիբ Ալբարիդ անունով մի մարդ կար, որի պարտականութիւնն էր խալիֆային գաղտնի կերպով տեղեկութիւններ տալ այն բոլոր բաների մասին, որոնք կատարւում էին քաղաքում, նրա շրջակայքում, պաշտօնեաների ու ազգաբնակիչների մէջ:

Սակայն Ալկադիր Բիլլահ Ահմեդ խալիֆան հալածում էր լրտեսներին: Հռչակաւոր Ասսաֆեդդինը նրա մասին հետևեալն է պատմում:

Մի անգամ վերոյիշեալ խալիֆան զրօսնում էր Բաղդադի

շուկայում: Այդ ժամանակ նա լսեց մի մարդու իր ուղեկցին ուղղած հետեւեալ խօսքերը. «Այս գարշելի Ալիադիր կառավարութիւնը մեզ համար շատ երկար է տևում: Նրա կառավարութեան օրով առ հասարակ ոչ ոք չգիտէ, թէ ինչո՞վ պէտք է ապրի»:

Խալիֆան այդ մարդուն կանչել տուեց իր մօտ և նրան հարցրեց իր զբաղմունքի մասին:

Մարդը պատասխանեց:

Ես պատկանում եմ այն զրպարտուածներին, որոնց գործերը քննելու համար լրտեսներ են նշանակուած. և որովհետև այդ մարդը չգիտէր, որ ինքը կանգնած էր խալիֆայի առաջ, շարունակեց հետեւալը. բայց ներկայ խալիֆայի կառավարութեան օրով մեր զրութիւնը շատ վատ է. նա մեզ արդէն իմացնել է տուել, որ ինքը կարիք չէ զգում, զբանով մեր գոյութիւնը վտանգուած, իսկ մեր արհեստի հեղինակութիւնը ընկած է:

Դրանից յետոյ խալիֆան հարցրեց.

— Ճանաչո՞ւմ ես դու Բաղդադում գտնուող այն բոլոր մարդկանց, որոնք քո արհեստովն են պարապում:

— Այո, պատասխանեց լրտեսը:

Խալիֆան հրամայեց թուել դրանց բոլորի անունները և իր զբաղըին պատուիրեց գրելու:

Դրանից յետոյ ամբողջ Բաղդադի բոլոր լրտեսները ըլլին խալիֆայի մօտ: Վերջինս նրանց բոլորին էլ բաւականաչափ փող ընծայեց, բայց և այնուամենայնիւ նրանց աքսորեց դէպի իր տէրութեան ամենահեռաւոր սահմանները: Այնտեղի երկրներում նրանք նշանակուեցին իրրի «լրտեսներ տէրունական կրօնի թշնամիների վրայ»:

Խալիֆան այս բոլորը անելուց յետոյ, դարձաւ իրան շըրջապատող մարդկանց և ասաց.

— «Տեսնո՞ւմ էք, սրանք այն մարդիկն են, որոնց Աստուած ստեղծել է աշխարհումս չարիքներ սերմանելու: Նրանց սիրտը լցուած է ատելութեամբ դէպի իրանց ընկերները, նրանց համար անհնարին է չարիքներից խուսափել և հէնց դրա համար էլ աւելի լաւ է, որ այդպիսի մարդկանց գործունէութիւնը ուղղուած լինի դէպի կրօնի թշնամիները, քան դէպի հաւատացեալները:

Հարուն-ալ-Ռաշիդի կեանքից այդպիսի դէպքեր շատ են պատմում:

Հազար եւ մէկ գիշեր-ների պատմութեան մէջ էլ կան նոյնանման ակնարկներ լրտեսութեան մասին:

Ես ցանկանում եմ այստեղ պատմել և մի անեկդոտ Հաբիմ Բիսմիլա խալիֆայի մասին, որ հենց ինքը լրտես էր և գիշեր ու ցերեկ շարունակ պտտում էր փողոցներում, որպէսզի չարագործներին բռնի:

Նա կանանց արգելել էր տներից դուրս գնալ: Մի անգամ նա փողոցում պատահեց մի կնոջ, որը չէր յարգել իր պատուէրը: Նա այդ կնոջը յանձնեց իրան միշտ ուղեկցող դահճին, որը նրան տեղն ու տեղը սպանեց:

Եթէ այդ խալիֆան պատահում էր այնպիսի մարդկանց, որոնք իր պատուէրները մէկն ու մէկը չէին կատարում, այն ժամանակ նա դրանց սովորաբար յանձնում էր իր սև ստրուկ Մասուդին, որ նրանց բարբարոսաբար անգամալոյծ էր դարձնում:

Վերոյիշեալ խալիֆան մի անգամ հրատարակեց մի օրէնք, որի շնորհիւ գիշերը ցերեկ դարձաւ, իսկ ցերեկը գիշեր:

Այդ օրէնքի հիման վրայ բոլոր գործերը, ամբողջ առատուրը և հասարակական ու մասնաւոր աշխատանքները պէտք է գիշերը կատարուէին, իսկ ցերեկը կատարեալ խաղաղութիւն պէտք է տիրէր ամենուրեք:

Սակայն նա մի անգամ պատահեց մի կաշեգործի, որ ցերեկով աշխատում էր:

Նա հրամայեց կաշեգործին կալանաւորել և ասաց նրան հետևեալը՝

—Ձէ որ ես ձեզ արգելեցի ցերեկով աշխատելը:

Բայց դժբախտը նրան կտրուկ կերպով պատասխանեց:

— Ճիշտ է, Ձերդ Մեծութիւն: Բայց առաջ երբ մենք գործում էինք ցերեկը և այդքան ժամանակամիջոցը մեզ բաւական չէր ապրուստի անհրաժեշտ պիտոյքները ձեռք բերելու, մեր նպատակին հասնելու համար ստիպուած էինք գիշերուայ ժամանակից էլ մի քիչ գողանալ: Եւ այժմ արածս էլ միայն ցերեկուայ ժամանակից գողացածն է:

Այդ խօսքերի վրայ ծիծաղեց Հաբիմը, նրան ազատութիւն շնորհեց և իսկոյն պատուիրեց հին կարգերը վերականգնել:

Օսմանական տիրապետութիւնը լրտեսութիւնը արդէն նախապատրաստուած դտաւ այն բոլոր երկրներում, որոնք իր իշխանութեանը ենթարկուեցան: Բայց նա այդ լրտեսութեան վրայ դրաւ իր առանձնայատուկ դրոշմը, այնպէս որ այսօր ամբողջ արևելքի՝ յատուկ թիւրքական լրտեսութիւն անուանտակ պէտք է հասկանալ սուլթանական բնորոշ լրտեսութիւնը,

որի նպատակն է փոխադարձաբար միմեանց վրայ հսկել և խուզարկել և այդպիսի միջոցներով պահպանել իրանց կեանքը գոյութեան կռուին կռւ չգնալու համար:

Լրտեսութիւնը կազմում է պալատական բարձր պաշտօնեաների և տէրութեան ղեկավարների կեանքի էլեմենտը, նրանց ոյժի հիմքը և նրանց ազդեցութեան մշտական ղէնքը: Իսկ այն երևոյթը որ Թիւրքիայում լրտեսութեան համար այդքան շատ կամազուրկ գործիքներ են գտնուում, դրա պատճառը արդէն ներվազուրկ Թիւրք ժողովրդի բնաւորութեան մէջ պէտք է փնտռել:

Ժամանակակից Թիւրքերը շատ են տրամադիր թուլութեան: Բնութիւնը, որ նրանց ծանրաբեռնել է բացասական այդպիսի յատկութիւններով, միջոցներ էլ է տուել այդ յատկութիւնները խնամելու: Թիւրքերի երկրի արեգակը այրում է երկար և ջերմ, իսկ երկրի հողը կարելի է քիչ ցանել և առատ հունձ ստանալ:

Իրանց փառաւոր, աշխարհակալ և ծոյլ նախնիքներից Թիւրքերը այժմ պահպանել միայն հրամայող յատկութիւն՝ հրպատակ ազգերի ռայաների վերաբերմամբ:

Մահմեդականը մղում էր պատերազմներ, և իր օտարազգի հպատակներին էր թողնում հողաւործութեամբ և առևտրով պարապելը: Եւ երբ նա պատերազմից տուն էր վերադառնում ռայան պէտք է յագեցնէր նրա սովածութիւնը, նա պէտք է հարկեր վճարէր, որպէսզի Թիւրքը խաղաղ և ամեն յարմարութիւններով ապրէր:

Միլիտարիզմը օսմանական տէրութեան մէջ միշտ այնպէս աւանդական է եղել և այժմս էլ է, որ բոլոր մահմեդականների չորս հինգերորդը զինուորներ են դառնում: Շատ քիչ մարդիկ են առևտրով, հողագործութեամբ և գիտութեամբ պարապւում: Որովհետև ով զինուոր չէ կամ չէ կարող էլ լինել, դառնում է պաշտօնեայ կամ ծառայ, շատ հազուադէպ դէպքերում միայն գիւղացի:

Թէ զինուորական ծառայութեան և թէ պաշտօնեաների դասակարգում պրոտեկցիան ամեն ինչ կատարում է:

Թիւրքիայի արտօնեալ դասակարգերն էլ քիչ են, ինչպէս և ազնուականները: Մարդկանց տաղանդը, մտաւոր պատրաստութիւնը և բնաւորութիւնն էլ նշանակութիւն չունին:

Ամենավերջին զինուորը կարող է դառնալ մարշալ, այսինքն փաշա: Ամենավերջին համալը կամ բեռնակիրը կարող է մեծ վեզիրի սատրապա՛մի պաշտօնին հասնել:

Թէ մէկը և թէ միւսը ուրիշ ոչ մի բանի կարիք չունեն,

բացի պրոտեկցիայից. վերջինիս շնորհիւ կարելի է ամեն բան ձեռք բերել: Նոյնիսկ գրելը և կարդալը պարտադիր չէ որևէ մարշալի կամ մեծ վեզիրի համար, չէ՞ որ գրող և կարդացող մարդիկ կարելի է վարձել, բաւական է միայն, որ մարդ կարողանայ իր սեպհական կնիքը դրոշմել պաշտօնական թղթերի վրայ:

Ամբողջ զօրքը և բոլոր պաշտօնեաները դրա համար էլ բաղկացած են թեկնածուներից և սիրելիներից:

Որևէ պաշտօնի հասած մարդն էլ իր շուրջն է ժողովում իր ազգականներին, ընկերներին, ծառաներին և նրանց, որոնք իրան հաճոյք են պատճառում: Վերջիններս էլ փոխադարձաբար պաշտպանում և հովանաւորում են միմիայն իրանց մարդկանց:

Բայց իրանց գոյութիւնը պահպանելու համար այդ մարդիկ շարունակ կասկածում են միմեանց վերաբերմամբ, դիտում և հսկում են միմեանց գործերը, իսկ այդ նպատակին հասնելու համար, միմեանց վրայ լրտեսներ են նշանակում:

Մէկը լրտեսում է միւսին:

Ամենից շատ լրտեսներ Սուլթանը ունի, իր բոլոր պաշտօնեաների, մեծ մուֆթիի, մեծ ներքինու, մեծ վեզիրի, ամենավերջին բէյի և էֆէնդիի, իշխանների, իշխանուհիների, նրանց տների և ամբողջ ժողովրդի վրայ հսկելու համար:

Մինիստրութեան անդամներից մէկի պարտականութիւնն է իր ընկերների կարծիքները ամեն օր մի քանի անգամ Սուլթանին հաղորդելու, բայց այդ խելօքը գաղափար չունի, որ իր մասին էլ օրեկան մի քանի անգամ միապետին տեղեկութիւններ են հաղորդում:

Իւրաքանչիւր փաշա-ունի իր լրտեսները, իւրաքանչիւր լրտես էլ իրը:

Շատերն են սիրով լրտեսութեան նուիրւում, որովհետև իրանց կարծիքով այդ պաշտօնի հետ ոչ մի խայտառակութիւն կամ ամօթ չէ կապուած:

Այդ մութ պատուաւոր մարդկանց կարելի է ամեն տեղ, ամեն դասակարգի մէջ և ամեն հիւրանոցներում պատահել: Մարդ նրանց գլխաւորներին ճանաչում և նրանց հետ յարաբերութիւն ունի: Նրանք միմիանց փոխադարձաբար շահագործում են: Լրտեսները ամենամեծ հեշտութեամբ են թէ փող և թէ պաշտօններ ձեռք բերում: Դրանց գաղտնի ծառայութիւնը միացած պաշտօնականի հետ, աւելի յարմար տանելի է և մէկին միւսների աչքում չէ փնտսում, ընդհակառակն ամեն մէկին

մի տեսակ գաղտնալից և կարևոր դիրք, մի տեսակ աներևոյթ ազդեցութեան թովչութիւն է շնորհում:

Ահա այս է թիւրքական լրտեսութեան հոգեբանութիւնը կարճ խօսքով: Վերոյիշեալ փաստերը կարծեմ բաւական պարզ ցոյց տուին այդ լրտեսութեան զարգացման պատմութիւնը, նրա ոյժի և ծաւալման հիմքը:

Մօտ մի քառորդ դար առաջ օսմանեան տէրութեան համար կարծես սկսուեց միսիթարական մի շրջան, որ պէսք է այդ տէրութիւնը ազատէր ամեն տեսակ չարիքներից:

Այդ շրջանում ամենաանհաւանականը նոյնիսկ հաւանական էր թւում. թիւրքիան ցանկանում էր կերպարանափոխուել: Ընդհանուր կրթութեան մէջ յառաջադիմութեան մի տեսակ ազդեցութիւն էր նկատուում: Սկսեցին հոգ տանել նոյնիսկ գիւղատնտեսութեան վրայ:

Սկսուեց նոյնիսկ մամուլի ազատութիւնը, որ մերկացնում էր թիւրքական վարչութեան բացասական կողմերը, և ժողովուրդը և տէրութեան պաշտօնեաների կամայականութիւնները: Այդ մամուլը ժողովրդին բացատրում էր իր պարտականութիւնները և իրաւունքները և շեշտում էր կառավարութեան իրաւունքների ու պարտականութիւնների վրայ:

Եւ երբ ժողովուրդը մի օր տեսաւ, որ Արդու-Աղիզը տէրութեան հարստութիւնները վատնում և ժողովրդի ոյժերը ջլատում է, այն ժամանակ զահէնկէց արաւ նրան ազատութեան հերոս Միդհատ փաշայի շնորհիւ:

Սուլթան դարձաւ Մուրադ Ե.:

Վերջինս մի ազատամիտ և հասկացող մարդ էր: Նրա կառավարութեան օրով վերացաւ լրտեսութիւնը: Լրտես անունը նրա ժամանակ նոյնիսկ ամենաստոր մարդու համար մահացու կերպով վիրաւորող նշանակութիւն ունէր:

Դա մի հիւանալի ժամանակ, մի տեսակ լուսաւոր շրջան էր, որ տեւեց միայն 93 օր:

Իսկ յետոյ:

Լրտեսութիւնը անյայտացել և նոր ոյժեր էր ժողովում, որպէսզի աւելի մեծ թափով կրկին երևան գար:

Արդու Համիդը հրատարակեց սահմանադրութիւն և մի քանի օրից քսորուեց այդ սահմանադրութեան հեղինակ Միդհատ փաշան:

Սուլթանի արքունիքը այժմ աւելի շատ քան երբեք է ինտրիգաների ասպարէզ դարձաւ: Սուլթանին շրջապատող մարդիկ այժմ լրտեսների շնորհիւ զանազան դաւադրութիւններ էին սարքում, որպէսզի իրանց ոյժը և նշանակութիւնը բար-

ձրացնեն: Իսկ նա՝ խալիֆան, Թիւրքիայի միահեծան տէրը ընկնում է նրանց ազդեցութեան տակ և ընտարարւում ու ճընշւում է աւելի բարբարոսաբար, քան թէ Թիւրքիայի ամենահեռաւոր գաւառում ապրող ստրուկ ռայան:

Իսկապէս ժողովրդի մաքով դեռ ևս չէ անցնում դաւադրութեան գաղափարը: Նա դեռ ևս շատ բարի և ծոյլ է իր վրայ ծանրացող անտանելի լծի վերջնական թօթափման մասին մտածելու համար: Բայց դեռ որքան պէտք է տեի, մինչև որ ժողովրդի բնական դաւադրութիւնը յաջորդի արուեստական ճանապարհով ստեղծած դաւադրութիւններին:

Արդուլ-Համիդը թողել է Դուլմարադչէի պալատը, որովհետեւ նա այնտեղ էլ այնքան շատ չէր չէզոքացած ապրում, և սպանուած Արդուլ-Ազիզի ստուերը ու հոգեկան հիւանդ Մուլադէ Լոզլին նրան այնտեղից հալածում էին:

Նա իր համար շինել տուեց Իլդըզ-Քիօսկի ամրոցը, որով հետև այնտեղից նրա համար լայն հորիզոն էր բացւում: Այդ ամրոցը նա շրջապատեց եռապատ պարիսպներով և դրա պահպանութեան համար նշանակեց 15,000 զինուորներ, որոնք անդադար ընծաներ ստանալով նուիրուած են իր անձի պաշտպանութեանը:

Սուլթանը իրան շրջապատել է չինական պարսպով, որ պէսզի ժողովուրդը իրան փառաբանի, երբ նա մի անգամ քաջութիւն է ստանում այնտեղից դուրս գնալու: Բայց դժբաղդաբար լրտեսները նրան հաղորդում են, որ հպատակ ժողովուրդը միայն յեղափոխութեան և Սուլթանին սպանելու մասին է մտածում: Հէնց դրա համար էլ նա աւելի և աւելի է վախենում, աւելի ամուր է փակում իր ամրոցում և նոյնիսկ չէ համարձակւում, երբ նա տարեկան մի անգամ պէտք է թողնի իր բանտը և գնայ Ստամբուլ մարգարէի վերարկուն համբուրելու, ցամաքային ճանապարհ ընտրելու, այլ գաղտագողի կերպով շոգենաւով է այնտեղ գնում, այն ինչ ամբողջ ժողովրդին, հարիւրաւոր նախապատրաստութիւններ տեսնելով, հրապուրում են դէպի կամուրջը...

Ներկայումս պալատական լրտեսութեան ամենազխաւոր ներկայացուցիչները համարւում են հետեւեալ անձնաւորութիւնները. Ալանդ Ձէլալէդդին փաշան, Թահիր փաշան, Կադրի, Մահմեդ Ռուսի և Նադիր բէյերը:

Ալբանացի Կանի բէյը, որ նոյնպէս մեծ դեր է կատարել և իր ֆիզիքական ոյժի համար ընտրուել էր Սուլթանի պահպանութեան հսկելու քնած ժամանակ, իր ոտխններից մէկի ձեռքով սպանուեց: Չէ որ Թիւրքիայում շատ բնական է և այն՝

որ լրտեսները միմեանց հետ կռիւ մղեն, նրանք էլ լրտեսներ միմեանց: Ամեն մարդ աշխատում է իր տիրոջը ցոյց տալ, որ ինքը աւելի հաւատարիմ է և աւելի շատ և լաւ բան կարող է անել:

Ամենակարող Ահմեդ Ջէլալէդդինը ամենակարող Կադրիի զրպարտութիւնների շնորհիւ երեք անգամ արդէն աքսորուել և կրկին արժանացել է Սուլթանի ներման և աքսորավայրից վերադարձել: Եւ այդ շատ բնական է, որովհետեւ Ահմեդ Ջէլալէդդինը իսկապէս իր տիրոջ ամենահաւատարիմ ծառան է, ապացոյց որ նոյնիսկ զոհել է իր ամբողջ հարստութիւնը ներտասարդ-Թիւրքերին արտասահմանից վերադարձնելու և իր հայրենիքի բնակները լցնելու համար:

Բայց չնայելով դրան՝ նա մի կրթութեամբ արևելագէտ և միևնոյն ժամանակ մի շատ հպարտ մարդ է, այնպէս որ արժանի չէ համարում երբ և իցէ թերթ վերցնելու իր ձեռքը:

— Ես ամեն ինչ եմ, ասաց նա ինձ մի անգամ, բայց ոչ արքունիքի երկրպագու և պալատական ինտրիգանների բարեկամ:

Այսօր Նադիր բէյը մեծ դիրք ունի: Սուլթանը նրան Իլդըզ-Քիօսկի մօտ գտնուող Նշանթաշում երկու տուն է ընծայել, օրական երկու անգամ նրան Սերայի խոհանոցից կերակուր է ուղարկում և այնքան փող է տալիս, որքան նա կարիք ունի:

Շատ չէ անցել այն օրից, երբ Նադիրը շատերի խօսակցութեան առարկան կազմող նաւատորմին սպայ էր: Ներան կատարելագործուելու համար Լոնդոն ուղարկեցին: Այնտեղ նա լիբերալիզմը գտաւ իր ամենակատարեալ ձևով: Եւ երբ Կ. Պոլիս վերադարձաւ, արդէն Երիտասարդ-Թիւրքերի հոգին և սիւնն էր ներկայացնում:

Կ. Պոլսում նա տեսականապէս զրադուում էր ոչ միայն ազատութեան գաղափարով, այլ և եռանդուն մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս Սերայի բռնակալութեան դէմ պատրաստուող ագիտացիային: Նա ուսումնարան հիմնեց, որի անունից հէնց յառաջադիմութեան հոտ է փչում. բայց նա իսկապէս կարողացաւ երկար ժամանակ իր ծրագիրները զադունի պահել, մինչև որ նրա ընկեր Ֆէյզի բէյը՝ լուսաւորութեան մինիստրութեան մէկ պաշտօնեայ, Նադիրին Սուլթանի մօտ ամբաստանեց: 1896 թ. օգոստոսին, Նադիրը ձերբակալուեցաւ և կանչուեցաւ գատի Իլդըզ-Քիօսկում: Երբ նա Սերայը թողեց ու հեռացաւ, արդէն հոշակաւոր լրտես էր:

Նա իր նոր գործունէութիւնը փառաւոր կերպով սկսեց: Ամենից առաջ սուլթանին ներկայացրեց իր այն ծրագիրը, որ կարելի ու մաշել էր իր ընկերների հետ միասին: Յետոյ նա

հերկայացրեց իր ամբողջ կուսակցութեան ցուցակը և գաղտնի Ատեանին հաղորդեց իր նամակագրութիւնները, իր՝ մինչև այդ ժամանակ դեռ ապրող ընկերների հետ: Դրա հետեանքը եղաւ այն, որ Կ. Պոլսի հրամանատար Քեաղիմ փաշան և Հաշուակալ Քորհրդի նախագահ Զիւհդի բէյը աքսորուեցին, առաջինը Մակեդոնիա, իսկ վերջինը դէպի Միջագետք: Այդպէս է ժամանակակից Երիտասարդ-թիւրքերի կարիերան—ազատութեան հերոսութիւնից մինչև լրտեսութիւն...

Լրտեսութեան մի ուրիշ մեծութիւնն էլ: Մի քանի ժամանակ սրանից առաջ մայրաքաղաք եկաւ Ալբանացի Մեհմեդ Ռասիմ բէյը: Նա կայսերական թիկնապահ Ալբանացի Թահիր փաշայի շնորհիւ նշանակուեց Հիւնքեար Զատու՝ այսինքն կայսերական սերժանտ: Բայց արդէն երկրորդ օրը նա զրպարտեց իր մի քանի պաշտօնակիցներին, և որովհետև վերջիններս աւելի լաւ պրոտեկցիա ունէին, դրա համար էլ Մահմեդ Ռասիմը Սերայից վճռուեցաւ: Սակայն նրա բարի կամքը վարձատրուեցաւ և հէնց դրա համար էլ ստացաւ Կ. Պոլսի մաքրատան վերատեսչի պաշտօնը:

Բայց շուտով Մահմեդ Ռասիմը ցոյց տուեց իր երախտագիտութեան ապացոյցը՝ մի քանի անմեղ հայերի իբրև յեղափոխական կալանաւորելով և բացի դրանից զրպարտելով մաքսերի մինիստր Հասան Ֆէհմի փաշային: Վերջինս իսկոյն և եթ աքսորուեցաւ Կ. Պոլսից և երկար ժամանակ չէ անցել այն օրից, երբ նա Սուլթանից կրկին յետ կանչուեց մայրաքաղաք:

Մի վարպետութեան շնորհիւ Մահմեդ Ռասիմը կարողացաւ իր դիրքը երկարատե դարձնել: Բիթոլիայում գտնուող իւր ընկերներից մի քանիսին, ի թիւս որոց և Տաշկո Պիսկան և Դմիտրի Վլահօն, որոնք միացել էին մակեդոնական շարժման հետ, նա գրաւեց Կ. Պոլսի Նրանք այժմ Տրիպոլսումն են՝ Աֆրիկայում...

Իբրև մի ընտրող նմուշ այն ծիծաղելի առիթների, որոնցից օգտուում են լրտեսները իրանց նպատակին հասնելու, ցանկանում եմ այստեղ մի պատմութիւն պատմել, որը անցել է իմ բարեկամ իսպանացի բժիշկ դոկտոր Գ-ի գլխով:

Դոկտոր Գ.-ը Ստամբուլում Ենի-Ջամիի մօտ գտնուող հրապարակի վրայ բանող փորագրիչներից մէկի մօտ մի կնիք պատուիրեց. «Արդարադատութիւն, եռանդ և ճշմարտութիւն» մակագրութեամբ:

Որոշեալ ժամանակին բժիշկը գնաց իր կնիքը փորագրողից ստանալու, և ձերբակալուեցաւ: Նրան տարան ոստիկանա-

տուն և բանտարկեցին մի մութ ծակի մէջ: Ժամերը անցնում էին միմեանց յետևից. նրան ձերբակալել էին վաղ առաւօտուն. անցաւ կէս օր, երեկոյ և գիշեր: Նրան բոլորովին սոված և ծարաւ էին պահում: Նա զարկում էր դրանք, ուզում էր քանդել փոքրիկ լուսամուտը, օգնութիւն էր կանչում, կարծելով որ իրան բոլորովին մոռացել են:

Բայց զուր էր նրա ջանքը. նրան բոլորովին մատնեցին անուշադրութեան և թողին, որ ամբողջ գիշերը աղմուկ հանի: Միայն հետեւալ օրը նրան հանեցին բանտից և քննութեան ենթարկեցին: Հարցրին նրա անունը, դասակարգը, եկամուտը, տեղեկացան թէ ռոտեղ է նա ուտում, խմում, քնում, ի՞նչ է կարդում, և մինչև այդ օրը ինչպիսի մարդկանց հետ է յարաբերութիւն ունեցել: Բժիշկը թուեց մինչև 200 անուններ, բայց թիւրքական պաշտօնեան գրեց դրանից միայն 6 կա՛: 7 անունները, որոնք ոստիկանութեան համար աւելի կարեւոր էին...

Վերջապէս բժիշկից հարցրին կնիքի նպատակը և նրա վրայ գտնուած մակագրութեան նշանակութեան մասին:

Մակագրութիւնը Սողոմոնինն է, պատասխանում է բժիշկը: Այդ խօսքերը ես փորագրել էի տո՛ւել բնակարանիս բոլոր դռների վրայ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մահմեդականները իրենց դռների վրայ Ղուրանից սրբազան ասացուածքներ են փորագրել տալիս:

Այդպէս խօսելուց յետոյ բժիշկին արձակեցին:

Սակայն բժիշկը դրանով բոլորովին չհանգստացաւ: Նա գիտէր, որ իրան շարունակ հսկում, դիտում, հալածում են, և բացի դրանից՝ իրան պատահամբ հանդիպող մարդկանց էլ ամեն րոպէ վտանգ է սպառնում: Կարճ ժամանակ տատանուելուց յետոյ, բժիշկը գնաց Սաամբուլից դուրս գտնուող երկաթուղու առաջին կայարանը: Այդ կայարանից հեռագրի թելերից մէկը ուղիղ տանում է դէպի Իլդըղ-Քիօսկ և այդտեղից ուղարկած հեռագիրները անմիջապէս հասնում են Սուլթանի ձեռքը: Այդտեղից մարդս միակ յարմարութիւնը ունի մի բան անմիջապէս հաղորդելու պալատին, խուսափելով մի շարք ինտրիգաներից: Ի հարկէ հազար փորձերից մէկն է յաջողում դրական հետեւանքով:

Դոկտորը Գ-ը Սուլթանին հաղորդեց իր հետ պատահած անցքի ճշգրիտ նկարագրութիւնը, որի վերջում աւելացրել էր հետեւեալը:

«Սուլթանիդ ամենահաւատարիմ ստրուկը՝ սրանով աղերսում է ողորմութիւն և ներումն, որովհետև ինքը մինչև այժմ

չէ իմացել, որ արդարադատութիւն, եռանդ և ճշմարտութիւն խօսքերը արգելուած են եղել»:

Հետեւեալ օրը դոկտոր Գին կանչեցին ոստիկանութեան այն ժամանակուայ մինիստր Նազիմ փաշայի մօտ:

Ես ստացել եմ բարձրագոյն պատուէր, ձեզ կայսերական ինքնակալի ողորմութեանը արժանացնելու, ասաց վեզիրը և յանձնեց բժշկին կասկածելի ու յարժունիս գրաւուած կնիքը և 50 ֆունտ...

Ի.

Կ. Պոլսի բաները

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պերայի նահանգապետի մօտ: Մեմեդ փեշիվան կամ աւագապետը իբրև ոստիկանութեան զխաւոր: Գալաթա Սերայում: Ոճրագործական արհեստներին նուիրուած սկսնակների մօտ: Դժգոհ կալանաւորներ: Մարդասպաններ: Զուարճալի բանտում: Գալաթա Սերայի հարիմում: Այցելութիւն Ստամբուլի մեծ բանտին: Բանտի թատրոնը: Տանջանքները: Սուլթանը և բանտարկուածները:

Թիւրքերայի բանտերի մասին առհասարակ շատ քիչ բան է յայտնի:

Կ. Պոլսի երկու ամենանշանաւոր բանտերից մէկը Գալաթա-Սերայի առաջարգել բանտն է Պերայում, իսկ երկրորդը Մեծ-Ջափթէյի կենդրոնական բանտը, Ստամբուլում:

Գալաթա Սերայը բաղկացած է երեք մասերից՝ ընդարձակ պարտէզ ունեցող մի ուսումնարանից, Պերայի նահանգապետի պաշտօնական բնակարանից և վերջապէս բանտից:

Ես արդէն վաղուց էի մտադրուել վերջին հիմնարկութիւնը այցելելու, երբ մի օր՝ հայկական խռովութիւններից անմիջապէս յետոյ, վճռական կերպով մտայ բանտի շինութիւնը և պատուիրեցի ցանկութեանս մասին հաղորդելու նահանգապետին:

Միւթէսարիֆը ինձ շատ սիրալիւր կերպով ընդունեց:

Զնայելով, որ էնվեր բէյը (խեղճը արդէն մեռել է) միայն թիւրքերէն էր խօսում և մի վառվռուն հայրենասէր էր, սակայն նա պատկանում էր թիւրքական այն բարձր պաշտօնեաներին, որոնք եւրոպական կուլտուրայի համոզուած բարեկամներն են և միշտ աշխատում են լաւ բան սովորել, եթէ դա նոյնիսկ արեւմուտքից է: Մանաւանդ մի տեսակ առանձին յար-

զանք էր տածում էնվէր բէյը դէպի Գերմանիան: Նրա որդի՝ զինուորական աստիճանաւոր Ֆազիլ բէյը իր ժամանակին ուսանել է Բերլինում, երկար տարիներ ծառայել է գերմանական զօրքի մէջ, հրաշալի կերպով խօսում է գերմաներէն և նոյնիսկ Բերլինցի մի աղջիկ, իբրև իր միակ կինը՝ բերել է Կ. Պոլիս:

Էնվէր բէյի հայրը Հասան Ալի-բէյնէր, որ իբրև փոստի և հեռագրատան գլխաւոր վերատեսուչ իր ժամանակին ճանապարհներէ հաղորդակցութեան գործին ամենափայլուն ծառայութիւնն է մատուցել: Երբ Ալին մեռաւ նրա պաշտօնը ստացաւ Պերայի այն ժամանակուայ նահանգապետը, այն ինչ վերջինիս յաջորդը փոստի հանգուցեալ նախարարի որդին էր:

Ջնայելով որ էնվեր բէյը առաջ ոստիկանութեան հետ ոչ մի գործ չէր ունեցել, բայց այնուամենայնիւ նա կարողացաւ իր այդ պաշտօնում, որը գլխաւորապէս ոստիկանական էր, մինչև իր մահը մնալ: Հայկական խռովութիւններէ ժամանակ նրա դրութիւնը ամենից դժուարն էր: Նրա պարտականութիւնն էր մայրաքաղաքի ամենանշանաւոր և եւրոպական մասում կարգ և խաղաղութիւն վերականգնել. նա պէտք է պահպանէր վտանգաւոր դրութեան մէջ գտնուող դեսպաններին և հիւպատոսներին և նրանց՝ ամեն մի անկանոն քայլի համար բաւականութիւն տար: Եւ վերջապէս նա էր սուլթանի առաջ այդ բոլոր դէպքերի համար պատասխանատուն. Ոստիկանութեան միւս պարագլուխները կարող էին լսել, թագցնել և վարագուրել ամեն ինչ, բայց էնվերի գործունէութեան վրայ էր ուղղուած Եւրոպայի հսկող ու քննող աչքը: Պէտք է ասել, որ ներքան յաջողուեց ճարպիկութեան և տակտի շնորհիւ մի քանի վտանգաւոր բողոքների յաղթել: Այդ բանին պարզ ապացոյց է այն հանգամանքը, որ նա դրանից յետոյ դեռ երկար ժամանակ մնաց իր պաշտօնում, այն ինչ տէրունական ուրիշ շատ պաշտօնեաներ միմեանց ետեից փոխելին իրանց պաշտօնները:

Ես նորին վսեմափայլութեանը լաւ տրամադրութեան մէջ գտայ: Էնվէր-բէյին, իր ճարպիկութեան շնորհիւ յաջողուել էր մի քանի, վաղուց կասկածելի սրիկաների ձերբակալելու և դրա համար էլ, իմ ներս մտնելու բողոքին նա լաւ էր տրամադրուած:

Նա սիրով կատարեց ցանկութիւնս և թոյլ տուեց ինձ բանտը այցելելու:

Էնվեր բէյի որդի Ֆազիլ բէյը, որ հէնց այդ ժամանակ իր հօր մօտ էր գտնուում, խնդրեց իրեն թոյլ տալ ինձ ուղեկցելու: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա հէնց ինքն էլ դրանից առաջ բանտը երբեք չէր տեսել, ես կարողացայ բանտում

այնպիսի բաներ էլ տեսնել, որոնք որքան էլ շատ սիրալիր լինէր նահանգապետը, իմ առաջ միշտ գաղտնի մնացած կըլինէին:

Իբրեւ առաջնորդներ և պահապաններ մեզ ուղեկցում էին Պերայի դատարանի անդամ և ոստիկանութեան գլխաւոր Մուստաֆա Էֆէնդին՝ Կ. Պոլսի ամենայայտնի և ծանօթ պոլիցիականը, ոստիկանութեան հանգուցեալ մինիստր Բեամիլը՝ Եյի որդի և Պերայի նահանգապետի քարտուղար Մեհմեդ Ալի բէյը որ մի ինտելիգենտ և երիտասարդ պարոն էր, որ աւելի շուտ պիտանի կը լինէր դեսպանական որևէ խորհրդականի պաշտօնի քան թէ ոստիկանութեան համար և վերջապէս Մեհմեդ փենլիււանը:

Վերջինս արեւելեան մի սքանչելիք է:

Գալաթա Սերայի ոստիկանութեան գլխաւոր Մեհմեդ Փելիվանը դեռ մի քանի տարի սրանից առաջ Բրուսայում ամենաեղբայրաբար աւագակապետն էր: Տարիներ շարունակ նա կըրոտել, արհամարհել և յաղթել էր և տէրունական պաշտօնեաներին, և՛ ոստիկանութեան և՛ զօրքին:

Մերանալուց և յոգնելուց յետոյ նա վճռեց տէրութիւնից կենսաթողակ ստանալ և գրկաբաց էլ ընդունուեցաւ. իբրեւ լաւ ծանօթ աւագակների կայաների և խորշերի հետ, նա բաւական մեծ ծառայութիւն մատուցեց կառավարութեան և վարձատրութեան փոխարէն նրանից ստացաւ մայրաքաղաքում Գալաթա Սերայում այս մշտական և չազ պաշտօնը:

Նա մի յաղթանդամ, մօտ երկու մետր բարձրութեամբ և համապատասխան լայնութեամբ մարդ է: Նա ունի թուխ երես, երկար և կոպիտ բեխեր և խոպոտ ձայն, այնպէս որ խօսելու ժամանակ կարծես ամեն ինչ դողում է նրա շուրջը: Բայց և միևնոյն ժամանակ այդ վիթխարին երեխայական բարեսրտութեան և արեւելցուն յափուկ շողոքորթող սիրալիրութիւն ունի:

Այդպիսով մեր խումբը միացնում էր իրար հետ չորս՝ միմեանց հետ յարմարուող էլեմենտներ. այն է իշխանութիւնը, արդարադատութիւնը, զօրքը և հասարակական կարծիքը:

Վերջապէս սկսեցինք մեր պտոյտը բանտում:

Ամենից առաջ մենք ներս մտանք վատ լուսաւորուած և վատահոտ մի լաբիրինթոս, որտեղ լցուած էր ամեն տեսակ մարդկանցով, տղամարդիկ, կանայք, մանուկներ, զանգատողներ, մեղադրեալներ և վկաներ, որոնք բոլորը կկզել էին գետնի վրայ, ծխում, որ նրանց համար պատրաստում էր միւթեսարիֆի հոգեւորականը, իմամը և 10 փարայով վաճառում:

Մենք բարձրանում և իջնում էինք սանդուխներով մինչև որ վերջապէս հասանք մի վանդակապատ դռան. դուռը զարկելուց յետոյ երևաց մի պաշտօնեայ, որին իբրև բանտի վերատեսուչ Ռասիմ բէյ, մեզ ներկայացրին:

Ես ստիպուած էի վաւազանս, իսկ Ֆազիլ բէյը իր թուրը դրսում թողնելու: Դրանից յետոյ մեր առաջ բացուեցաւ դուռը և մենք արդէն Գալաթա Սերայի բանտունն էինք:

Առաջին դահլիճում մենք պատահեցինք քսան տղաների 14—18 տարեկան, գրպանի գողեր, որ մեծ ապագայ խոստացող սկսնակներ էին: Նրանք բոլորն էլ լաւ էին տրամադրուած և թուղթ էին խաղում:

Երկրորդ դահլիճում մենք պատահեցինք մի աւելի լուրջ հասարակութեան: Այնտեղ մօտ 10 քառակուսի մետր տարածութեան վրայ խմբուել էին 15 մարդիկ, որոնք բանտարկուել էին մարդասպանութեան համար, սպասում էին նախնական քննութեան վերջանալուն, որպէսզի վերջնական դատի ենթարկուեն: Սենեակում ոչ մի կահ կարասիքի կտորի հետք անգամ չկար: Ոչ սեղան, ոչ աթոռ, ոչ անկողին, ոչ նստարան և ոչ էլ գլխի բարձ: Բանտարկեալները արևելեան սովորութեամբ կկղզել էին, ոմանք քնում, ոմանք նստած կամ պառկած էին, մի ձեռքը կամ ոտնամանները գլխի տակ բարձի փոխարէն դրած: Սենեակի գետինը թէև մաքուր էր լուացուած, բայց ներսի օդը ապականուած և ճնշող էր, չնայելով սենեակի բարձր առաստաղին:

Բոլորովին բարձր, պատի վրայ ես նկատեցի մի շատ փոքր լուսամուտ, բայց որը երկաթեայ թերթերով ծածկուած և ամրացրուած էր: Բանտի վերատեսուչը ինձ պատմեց դրա պատճառը: Լուսամուտը սկզբում բոլորովին բաց է եղել և նրա միջով օդը և լոյսը կարողացել են ներս մտնել: Բայց յանկարծ մի օր բանտի հարևան տներից սաստիկ գանդատներ են բարձրանում, որ իբրեւ թէ այդ լուսամուտից բանտարկեալները դէպի հարևան տները և անցորդների վրայ ամեն տեսակ բաներ են շարտում: Բանտարկեալները միմեանց ուսի վրայ բարձրանալով հանում էին մինչև բարձր լուսամուտը և այնտեղից վրէժխնդիր էին լինում փողոցով անցուղարձ անող մարդկանցից, որ իրանք զրկուել էին ազատութիւնից:

Այստեղ մենք անցանք մի շարք սենեակներով, որոնք բոլորն էլ յիշեցնում էին մեր նկարագրած սենեակը: Այնտեղ մենք տեսանք ծեր, երիտասարդ, թիւրքեր, հայեր, քրդեր, պարսիկներ, իսպանացիներ և նամանաւանդ բաւականաչափ յոյներ:

Սենեակներից մէկում ամբոխի միջից յանկարծ բարձրացաւ մի յոյն երիտասարդ և ուղիղ զէպի ինձ գալով, թիւրքերէն ասաց հետեւեալը.

«Ձեւեպի, պարոն. ծրդէն երկու ամիս է, որ ես այստեղ բանտարկուած եմ. հազուստներս բոլորովին կեղտոտուել և պատառոտուել են և ես նոյնիսկ չգիտեմ, թէ ինչո՞ւ եմ ինձ տանջում այստեղ»:

Որովհետեւ Գալաթա Սերայը միայն առաջարդել բանտ է, որտեղի բանտարկութիւնը երեք օրից աւելի չէ տևում, դրա համար ինձ զարմացրին երիտասարդ բանտարկեալի ասած ճերմու ամիս խօսքերը»:

Վերադառնալ Ռասիմ բէյը, որ արդէն նկատել էր զարմանքս, հեռացրեց մեզանից գանգատող բանտարկեալին և կարծես ինձանից մի տեսակ ներողութիւն խնդրելով, ասաց մեզ.

Նա գրպան կտրող ամենայանդուգն գողերից մէկն է, որ չնայելով իր 18 տարեկան հասակին, արդէն 18 անգամ գողութեան համար պատժուել է:

Մի ուրիշ դահլիճում իմ հետաքրքրութիւնս գրաւեց մի ծերունի մարդ: Նա մի թիւրք էր թեր, սպիտակ միւրուքով և լաւ աչքերով:

— Քանի՞ տարեկան ես դու, հարցրի ես նրան.

— 79 տարեկան, պատասխանեց նա:

— Ինչո՞ւ համար է այս ծերունին բանտարկուել:

— Մարդասպանութեան համար, հանգիստ պատասխանեց ծերունին հարցիս:

Ծերունին թուումբաչիների խմբի առաջնորդն է եղել, այսպէս կոչուած վայրենի հրդեհաշէջների պարագլուխը: Մինչև իր ծերանալը նա պատժական օրէնքի հետ ոչ մի անգամ չէր ընդհարուել: Հայկական խոովութիւնների ժամանակ ծերունին մի անգամ նկատեց, որ իր ստորադրեալներից մէկը բարբարոսաբար կտոր կտոր էր անում մի, արդէն սպանուած հայի մարմինը. նա չկարողացաւ այդ տեսարանին ականատես լինել, ստորադրեալին մատնացոյց արեց իր կոպտութիւնը, բայց վերջինս հայհոյեց իր գլխաւորին: Ծերունին այդ բանից սաստիկ բարկացաւ, դաշոյնով վերջ դրաւ իր ստորադրեալի կեանքին. դրա հետեանքը այն եղաւ, որ 80 տարեկան հասակում մըտաւ բանտ:

Ծերունին էլ հաստատում էր, որ ինքը արդէն մի բանի շարաթ բանտարկուած է և մինչև այժմ իրան չեն քննում: Սակայն նա չէր գանգատոււմ:

Իր պատմութիւնը վերջացնելուց յետոյ, ծերունին հան-

դարձութեամբ շարունակեց ծխել իր նարդիլէն, որի հաճոյքից ես նրան զրկել էի իմ հետաքրքրութեամբ:

Թիւրքերը իրանց ճակատագրական խղճով և իրանց հանգիստ համակերպութեամբ աւելի հեշտութեամբ և համբերութեամբ են տանում բանտարկութիւնը: Նրանք շարունակում են իրանց քէֆը և բանտում, այնտեղ էլ վարում են այնպիսի անգործ կեանք, ինչպէս և սրճարաններում և սպասելով սպասում են դատապարտուելու կամ ազատուելու:

Մի քանի սենեակներում տեսարանը բաւական իդիլիական էր: Ահա պառկել են 12—20 և աւելի օրիկաններ և անմեղ կալանաւորներ մի փոքրիկ տարածութեան վրայ, ծխում, խմում են և պատմութիւններ են անում:

Օրեկան երկու անգամ բանտարկեալները բանտային վարչութիւնից ուտելիք են ստանում. առաւօտեան ստանում են $\frac{3}{4}$ քիլոգրամ հաց, յետոյ բրինձ կամ գետնախնձոր, իսկ երեկոյան եփած միս և նոյն քանակութեամբ հաց, որովհետեւ բանտարկեալները այստեղ առաջարգել բանտումն են գտնւում, և նախնական քննութեան մէջ նրանք դեռ մեղադրեալներ և ոչ թէ դատապարտեալներ են:

Իւրաքանչիւր սենեակի վրայ հսկում է մի պահապան, որի պարտաւորութիւնն է օրեկան երկու անգամ բանտարկեալների վարքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդել բանտի վերատեսչին, բայց և որը իրաւունք չունի նրանց ոտնձգութիւնները իր ցանկութեամբ պատժելու:

Բանտի շինութեան մի ուրիշ մասում, որ մի մեծ նախասենեակով բաժանուած է տղամարդկանց սենեակներից, գտնւում է կանանց տեղը, այսինքն բանտի հարեմը:

Կանանց մասի վրայ հսկում է Զեքիէ խանում անունով ծեր կինը, որ մեզ խոնարհ կերպով բարի գալուստ մաղթեց. երբ միութեաւորիքի պատուէրը լսեց:

Նա առաջնորդեց մեզ մի փոքր և աղօտ լուսաւորուած սենեակ, այնպէս որ մենք սկզբում ոչինչ չտեսանք և հետզհետէ միայն վարժուեցինք այդ տարածութեան աղօտ լոյսին:

Ինչպէս մեզ հաւատացնում էր Զեքիէ խանումը, այդ բանտում միայն այդ երեք կին բանտարկեալներն են, որոնք մեր առաջ էին գտնւում: Դրանցից առաջինը մի յոյն կին էր, որ իր սիրեկանին նպաստել էր գողութիւն անելու, երկրորդը մի գեղեցիկ թրքուհի էր, որ մեր ներս մտնելուց անմիջապէս յետոյ երեսը ծածկեց քողով. նրան էլ բանտարկել էին իր վատ վարքի համար և դրան սպառնում էր սաստիկ պատիժը. երրորդ կինը մի քրդուհի էր, որի մօտ էին և նրա 4 փոքրիկ զաւակ-

ները, որոնց ստիպուած էին եղել նոյնպէս բանտարկել իրանց մօր հետ: Այդ փոքրիկ արարածները, ինչպէս պարզ երևում էր, մութ և տաք բանտում իրանց աւելի լաւ էին գգում, քան թէ դուրսը՝ ազատ երկնակամարի տակ, որովհետեւ շարունակ խաղում էին: Երբ քրդուհին մեր, կանանց մասը մտնելը նկատեց, նա մի վայրենի սկանդալ սարքեց և գոռաց:

«Դուք ուշադրութիւն չդարձրիք իմ ունեցած ազատութեան և ինձ մտքիք մի այսպիսի ծակ: Դուք ինձ ընկեր դարձրիք մի գողի և մի անառակ կնոջ: Այժմ էլ ինձ մօտ գեաւուր էք բերում: Անիծեալ լինիք դուք»...

Այս խօսքերը լսելուց յետոյ մենք իսկոյն և եթ յետ քաշուեցինք և իմ պտոյտը Գալաթա-Սերայում վերջացաւ...

Ստամբուլում Մեծ Զափթիէյում գտնւում է մայրաքաղաքի իսկական բանտը, որտեղ ապրում են ցմահ դատապարտուած արարածները: Դրանց վրայ աւելի խիստ հսկողութիւն է նշանակուած, նամանաւանդ այն օրից ի վեր, երբ Շեֆիկ Բէյը ոստիկանութեան նախարար է նշանակուել:

Երբ ոստիկանութեան նախարար էր Սիրիայի այժմեան գեներալ նահանգապետ Նազիմ փաշան, Ստամբուլում բանտարկեալների դրութիւնը դեռ ևս անհամեմատ լաւ էր: Իբրեւ մի ազատամիտ և եւրոպական կուլտուրայի բարեկամ մարդ, նա բանտարկեալներին ըստ իրանց յանցանքի ծանրութեան բաժանում էր խմբերի և եթէ մէկի յանցանքը դատարանի կողմից դէռ ևս հաստատուած չէր, նրան որոշ արտօնութիւն և ազատութիւն էր տալիս:

Նրա օրով նոյնիսկ պատահել է, որ բանտարկեալները դատաւորների մեծ դահլիճում ռամազանի գիշերները ոստիկանական հսկողութեան ներքոյ ներկայացումներ են կազմակերպել: Ներկայացրել են ծիծաղաշարժ կտորներ մեծ մասամբ Նասրէդդին Խոշայից, որ ապրում էր մեզանից մօտ մի դար առաջ: Կանանց դերերն էլ ներկայացրել էին տղամարդիկ կանացի հագուստներով: Դերասանները իբրեւ վարձատրութիւն ստացել են ծխախոտ և շաքարեղէն: Հարկաւոր է նկատել, որ թիւրքական բանտում թատրոնը արտաքոյ կարգի մի լուսաւոր երևոյթ է: Իսկ դերասանները և հանդիսականները... Մեծ Զափթիէի բանտը վատ հոշակ է ստացել այն խորհրդաւոր դէպքերի շնորհիւ, որոնք տեղի են ունեցել այնտեղ հայկական խռովութիւնների ժամանակ: Այնտեղ շատ յարգի են բարբարոս դարերի մարդկանց տանջելու համար ստեղծուած զանազան գործիքները:

Մի անգամ ես այնտեղ տեսայ 70 տարեկան մի ծերունի, որը դրանից երկու շաբաթ առաջ միայն 28 տարեկան է եղել:

Սուլթանը յաճախ է ցանկութիւն յայտնել բանտարկեալների վիճակը մեղմացնելու: Տարեկան երկու կամ երեք անգամ նա արդարադատութեան մինիստրից պահանջում է այն բանտարկեալների ցուցակը, որոնք ուղղուում են և նրանց ներումն է շնորհում: Իր ծննդեան կամ գահակալութեան օրերին նա բանտերը կերակուր և փող է ուղարկում: Սուլթանի օրինակին երբեմն հետևում են և պալատական կանայքը: Բայց դժբաղդաբար բանտարկեալները ստանում են շատ շատ կերակուրը, իսկ փողը անյայտանում է բանտի պաշտօնեաների գրպանում, եթէ դա առաջուց արդէն չէ կպել փող բերողների ձեռքին:

Սուլթանի կամքը միշտ լաւ է (?). բայց այդ կամքից չեն աղնածոււմ այն օրդանները, որոնց յանձնուած է նրա ի կատար ածելը:

(Կը շարունակուի)

ԿՈՎԷԱՍԵԱՆ ՄԱՆՐ ԱԶԳԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Օսեր

Կովկասեան լեռնաշղթայի միջին մասում, նրա հարաւային և հիւսիսային լանջերում, կիրճերում որ և ձորերում, վեհափառ Կազըէգի շուրջ և ստորոտում, ապրում է հնդկա-եւրոպական ընտանիքին պատկանող մի սակաւաթիւ ազգ, որ Երբեմն իր իշխանութիւնը տարածել էր մինչև Դոն գետը, և այժմ կրում է նրա անունը. «դոն» օսերէն նշանակում «ջուր», «գետ»: Այդ ազգը հին հռոմայեցիներին, յոյներին և հայերին յայտնի էր լալան անունով. ինքն իրան անուանում է իրոն, իսկ վրացիները՝ օսի: Ժամանակակից լեզուագիտութիւնը գտնում է որ օսերը պատկանում են հնդկա-եւրոպական ընտանիքի իրանեան ճիւղին, և նրանց լեզուն, որ մի քանի բարբառների է բաժանուած, միջին տեղ է բռնում հայ և պարս լեզուների մէջ: Օսերը դեռ XV-րդ դարում ընդունել են քրիստոնէութիւն, որ սակայն խոր արմատներ չի գցել նրանց հոգու մէջ և չի ջնջել հին հեթանոսական կրօնի հետքերը: Հարաւային օսերը ենթարկուել են վրացական ազդեցութեան: Բաւական նեղութիւններ է կրել սեփական ազնուական դասակարգից զուրկ այդ ազգը վրացի իշխաններից, որոնք ձգտել են նրանց ճորտ դարձնել: